

Inhoud

© Mouton van Kappen
Tien gedenk 7

W.J.H. Willem

Van Kanten vindingen
van het Kaps Plaats te Nijmegen 7

Gen H.M. Clauser

De Kanten van Nijmegen

Stijlen, politiek in de Kanten 79

jaarboek

numaga

GEWIJD AAN HEDEN EN VERLEDEN VAN NIJMEGEN EN OMGEVING

DEEL XXXVIII — 1991

Inhoud

O. Moorman van Kappen

Ten geleide **7**

W.J.H. Willems

Een Romeins viziermasker
van het Kops Plateau te Nijmegen **9**

Geert H.M. Claassens

De Zwaanridder en Nijmegen.
Brabantse politiek in de literatuur **19**

P.J. Begheyn S.J.

Een onbekende brief van Petrus Canisius
aan zijn vader Jacob Kanis **41**

M.J.M. Hageman

De Reductie van Nijmegen (1591) **45**

Willem-Jan Pantus

In het spoor van Jan van Goyen
door Nijmegen. Fantasie en werkelijkheid
in onbekende gezichten **68**

G.C.J.J. van den Bergh

Arnold Coerman (1620-1688), een
Nijmeegs jurist en zijn werkinstrument **86**

Jos Joosten

Deze wereld is niet de echte.
Een portret van de vergeten Nijmeegse
schrijver Jan Hell (1891-1970) **104**

P.J. Begheyn S.J.

In memoriam dr. S.P. Wolfs o.p.
(Kerkrade 12 maart 1914-
Nijmegen 19 april 1991) **130**

G. Boomsma en H. Rullmann

Kroniek van Nijmegen over 1990 **132**

P.J. Begheyn S.J.

Bibliografie betreffende de geschiedenis
van Nijmegen voor het jaar 1990 **145**

R.P.L. Arpots

Recensie **155**

H.G.M. de Heiden

Het gemeentearchief van Nijmegen
in 1990 **158**

G.Th.M. Lemmens

Het Nijmeegs Museum 'Commanderie
van St-Jan'. Verslag Historische afdeling
over 1990 **161**

Register **167**

*Illustratie vooromslag: Kroniek van de vorsten van Kleef. Beatrix van Kleef ziet vanuit haar kasteel de Zwaanrid-
der Elias. Gent, Brugge, circa 1480. München, Bayerische Staatsbibliothek.*

Een Romeins viziermasker

van het Kops Plateau te Nijmegen

Voordat - in 1986 - de opgravingen van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) op het Kops Plateau in Nijmegen waren gestart,¹ was het plateau een geliefd speelterrein voor schoolkinderen uit de omgeving. Een van hen, J. Koster, vond daar in 1983 een sterk gecorrodeerd ijzeren voorwerp dat blijkbaar door graafwerkzaamheden aan het oppervlak terecht was gekomen. Ondanks de corrosie was in het stuk nog duidelijk een gezicht te herkennen en daarom werd het door de vinder zorgvuldig bewaard. Eind 1989 belandde de vondst bij de restaurator H.J.M. Meijers in Amersfoort en kon vervolgens nader worden onderzocht.

Het voorwerp is een ijzeren viziermasker (afb. 1 en 2) dat onderdeel uitmaakte van een tweedelige, zogeheten gezichtshelm of viziermaskerhelm. Het masker is nog 15,1 cm hoog en mist een gedeelte van de kin. Ook de zijkanten zijn sterk gecorrodeerd, maar het is duidelijk dat het nog 14,3 cm brede masker oorspronkelijk geen oren heeft gehad zoals de meeste bekende voorbeelden van dit type. Midden op het voorhoofd is een scharnier aangebracht die de verbinding vormde met de voorhoofdsband van de helmkap. Uit de afwezigheid van oren mag worden afgeleid dat de oorspronkelijke helm wangbeschermers heeft gehad, maar bij de restauratie zijn aan de zijkanten van het masker geen gaatjes gevonden voor een eventuele verbinding. Bij een van de weinige direct vergelijkbare maskers, afkomstig uit Vechten (afb. 3), zijn wel dergelijke gaatjes te zien.²

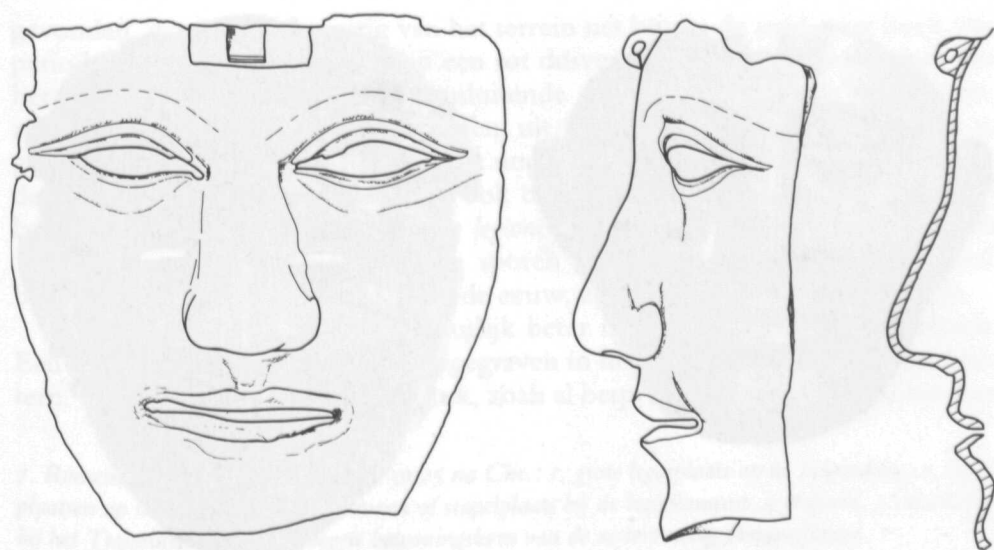
De vorm van het gezicht, met een krachtige, ietwat plumpe neus en open ogen is anders dan het viziermasker uit Vechten. Dat is overigens ook van ijzer, maar het is bedekt met een dun laagje bronsblik. Bij de restauratie van het Nijmeegse masker bestond de indruk dat dit oorspronkelijk verzilverd kan zijn geweest, maar de sporen waren te miniem om dit met enige mate van zekerheid te kunnen vaststellen. Overigens schijnen de meeste, en misschien wel alle, tot nu toe bekend geworden viziermaskerhelmen van ijzer oorspronkelijk verzilverd of met brons bekleed te zijn geweest.³ Oorspronkelijk hebben ze er dus prachtig uitgezien, met een glanzend goud met zilveren uiterlijk.

Dat had alles te maken met hun functie, want de gezichtshelmen waren niet bedoeld voor de strijd. Het waren ruitershelmen die behoorden bij een parade-uitrusting. Een soort gala-uniform dus, dat werd gedragen bij sportieve spelen (*armaturae*), oefeningen en parades.⁴ Er zijn een aantal schatvondsten bekend van min of meer complete sets van dergelijke parade-uitrustingen. Die bestaan uit wisselende combinaties van helm met schubbenpantser, beenbeschermers, medaillons en hoofdpantser voor het paard.⁵

1. Nijmegen: ijzeren viziermasker van het Kops Plateau.

Hoewel er geen aanleiding is om te veronderstellen dat het nieuwe Nijmeegse gezichtsmasker onderdeel was van een dergelijke schat is het wel opvallend dat dit nu al het vierde exemplaar uit Nijmegen is van een overigens nogal zeldzame categorie vondsten. Twee exemplaren behoren tot hetzelfde type⁶ als het masker van het Kops Plateau. Het gaat om mannelijke, meestal baardloze gezichten met compacte vormen waarbij het scharnier met de helmkap halverwege het voorhoofd is geplaatst. Het fraaiste exemplaar bevindt zich in het Provinciaal Museum Kam (afb.4). Het is van ijzer, bekleed met verzilverd brons of messing, en bestaat uit een masker met voorhoofdsband, oorstukken en nekbeschermer plus deel van de helmkap.⁷ De helm is gevonden onder de spoorbrug aan de zuidoe-

2. Voor- en zijaanzicht van het ijzeren viziermasker. Tekening A. Nijs.

3. Viziermasker uit Vechten, gevonden bij de bouw van Fort Vechten in 1867-1869.

4. Viziermaskerhelm uit de Waal, bekleed met verzilverd brons of messing.

5. IJzeren gezichtsmasker uit de Waal.

6. IJzeren gezichtsmasker met ornamentaal kapsel.

ver van de Waal. Het tweede masker komt uit de verzameling Gildemeester en is in de vorige eeuw gevonden 'in de Waal bij Nijmegen' (afb. 5). Het stuk, dat een frappante gelijkenis vertoont met de verzilverde helm,⁸ bevindt zich in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.

Het derde Nijmeegse exemplaar (afb. 6), is van een ander type dan de tot nu toe besproken helmen.⁹ Het behoort tot een categorie viziermaskers die men als 'kapperskoppen' zou kunnen omschrijven, omdat ze allemaal een ornamentaal uitgewerkt kapsel hebben. Het scharnier is boven op de schedel geplaatst. Het masker komt uit de collectie Guyot en sinds 1850 in het bezit van de gemeente Nijmegen. De vindplaats is Beeksmansdal te Ubbergen, aan de voet van de Hunerberg. Gezien de datering van dit soort viziermaskerhelmen, vanaf Hadrianus tot in het begin van de derde eeuw, kan dit masker eventueel in verband worden gebracht met de troepen die in de tweede eeuw de bezetting vormden van de Nijmeegse castra.

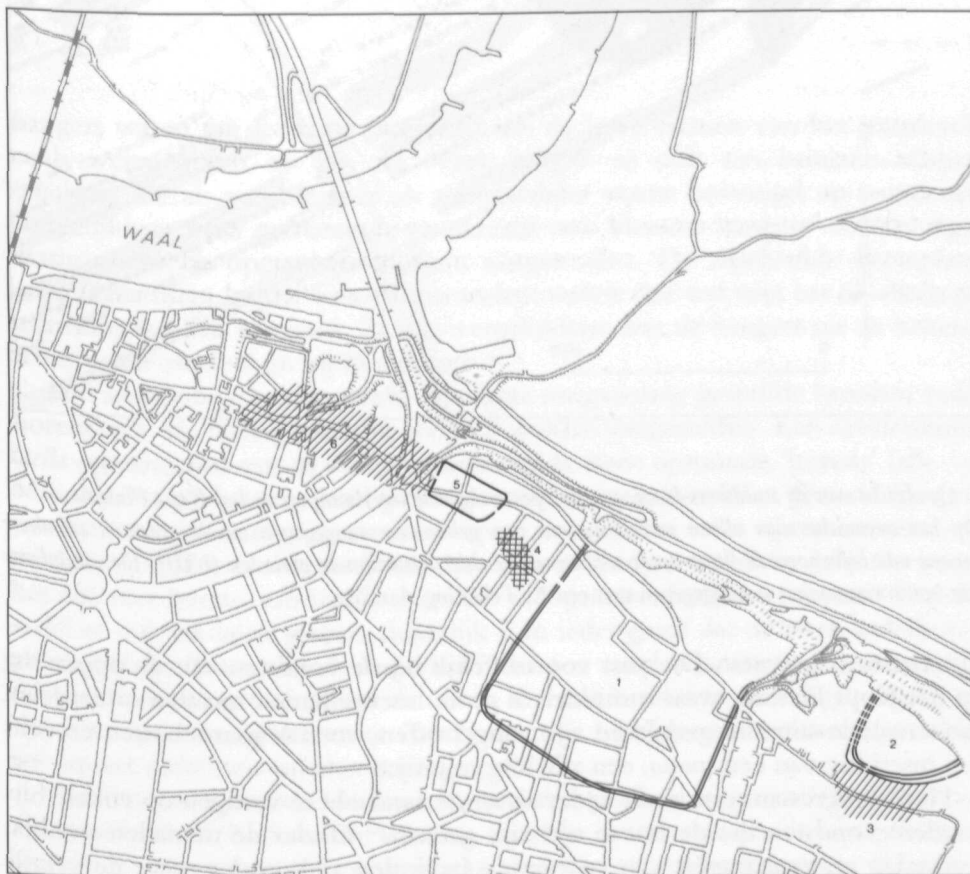
De andere drie helmen zijn vroeger. De korte viziermaskers zonder haardos komen voor vanaf de augusteïsche tijd tot in het begin van de tweede eeuw.¹⁰ De twee al bekende Nijmeegse exemplaren (afb. 4 en 5) worden beide in de Flavische tijd gedateerd en het stuk uit Vechten in de tweede helft van de eerste eeuw. Hetzelfde kan gelden voor de nieuwe vondst van het Kops Plateau, al is het in dit geval zeer waarschijnlijk dat het masker dateert van voor het jaar 70.

Op het Kops Plateau bevindt zich een aantal opeenvolgende vroeg-Romeinse militaire kampementen die dateren uit de periode van ca. 12 voor Chr. tot de Bataafse opstand in 69 na Chr (afb.7).¹¹ De vindplaats van de helm is redelijk nauwkeurig bekend. Indien het stuk niet al te ver is verplaatst voordat het werd

gevonden, dan is het afkomstig van het terrein net buiten de zuid-west hoek van periode 2 van het kampement, op een tot dusver nog niet opgegraven deel van het plateau (afb.8). In de direct aansluitende delen die al wél zijn onderzocht, zijn tientallen afvalkuilen aangetroffen uit de periode dat de versterking in gebruik was. Jammer genoeg levert dat nog geen absolute zekerheid, want op dit deel van het plateau bevinden zich ook de meest oostelijke uitlopers van de - latere - handelsnederzetting (*canabae legionis*) die hoorde bij de vesting van het roe legioen op de Hunerberg. De sporen van deze nederzetting, die heeft bestaan van kort na 70 tot in de tweede eeuw, zijn hier echter al minder talrijk.

Bovendien past het masker natuurlijk beter in een directe militaire context. Een masker van hetzelfde type is opgegraven in het vroege legioenskamp te Haltern.¹² Daar komt nog bij dat het stuk, zoals al besproken, een onderdeel van een

7. Romeins Nijmegen tussen 12 voor en 25 na Chr.: 1. grote legerplaats op de Hunerberg, 2. legerplaatsen op het Kops Plateau, 3. annex of stapelplaats bij de legerkampen, 4. grafveld, 5 versterking bij het Trajanusplein, 6 de vroegste bewoningskern van de nederzetting Batavodurum.

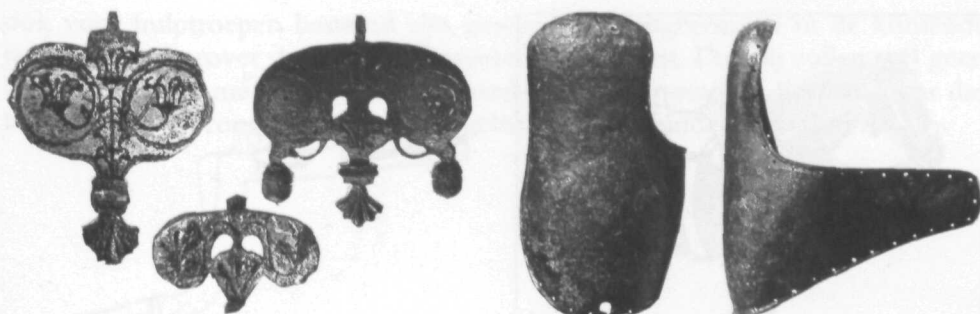

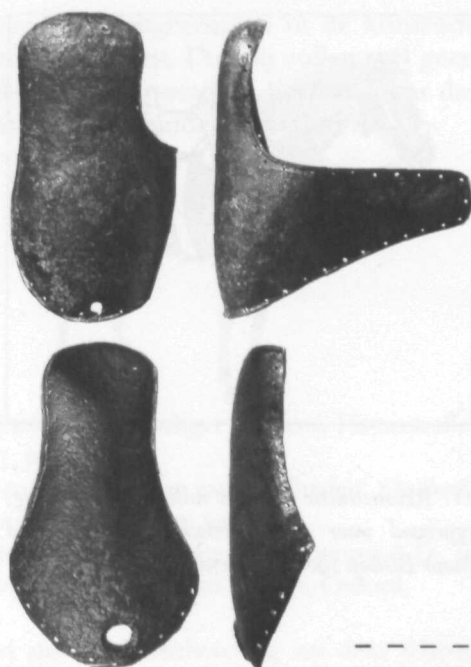
8. Overzicht van de zuidwest-hoek van de opeenvolgende legerkampen op het Kops Plateau. Op het overzicht zijn alleen enkele sporen van gebouwen aangegeven en de grachten (donkere banen) met bijbehorende hout-aarde wallen uit de drie verschillende perioden (I-III). De vindplaats van het viziermasker is aangegeven met een *. Tekening A. Nijs.

ruiterhelm is geweest. Die past voortreffelijk bij de vondsten van de opgraving op het Kops Plateau, waar inmiddels al grote hoeveelheden metalen onderdelen van cavalerie-uitrustingsstukken zijn aangetroffen, evenals paardebotten en zelfs een inscriptie van een *turma*, een afdeling ruitserij.¹³

Het is interessant om in dit kader alvast de aandacht te vestigen op enkele bijzondere vondsten die de laatste tijd zijn gedaan.¹⁴ Onder de tientallen stukken leerbeslag en aanhangsels van paardetuig bevinden zich onder meer de verzilverde en vertinde bronzen hangers van afb. 9. Dergelijke versierde bladvormige

9. Kops Plateau: twee verzilverde en een vertinde bronzen hanger, schaal 1:1.

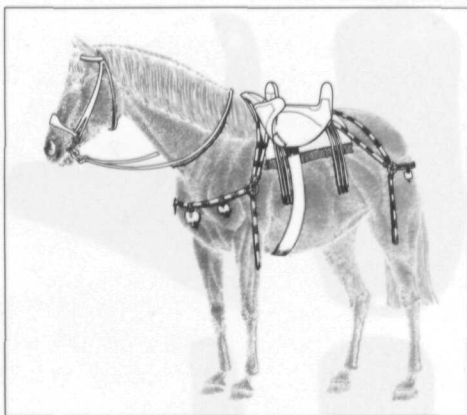

10. Kops Plateau: bronzen zadelhorens. Schaal in cm.

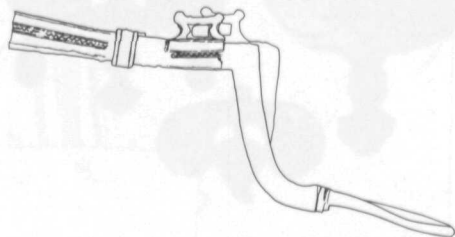
hangers waren ter decoratie bevestigd aan de leren riemen van het paardetuig, zoals weergegeven op afb. 11. Vaak hingen ze ook aan bronzen schijven (*phalerae*) die als versiering of als riemverdeler waren bevestigd op paardetuig. Vergelijkbare maar onversierde en meestal ook kleinere hangers worden regelmatig onder de opgravingsvondsten aangetroffen. De afgebeelde exemplaren echter, die dicht bijeen werden gevonden, zullen dus wel niet tot de alledaagse uitrusting hebben behoord. Ze zijn vergelijkbaar met de hangers uit de bekende schatvondst uit de Rijn bij Doorwerth.¹⁵

Een andere bijzondere vondst zijn twee tongvormig gewelfde bronzen zadelhorens (afb. 10) die bij elkaar in een kuil werden aangetroffen. Een cavaleriezadel (*sella equestris*) had aan de voor- en achterzijde twee opstaande 'horens' (afb. 11). Misschien werd het leer daarbij over vier bronzen hulpstukken genaaid (de gaatjes daarvoor zitten langs de rand), waarvan de achterste twee waren voorzien van zijstukken.¹⁶ Het is ook mogelijk dat er twee soorten zadels in gebruik waren, het ene met horens van leer, het andere met grotere, bronzen horens.¹⁷ Hoe het zadel er ook uit heeft gezien, duidelijk is in ieder geval dat de twee zadelhorens van het Kops Plateau op de linkerhelft van een zadel bevestigd zijn geweest. De horens dienden met name om de ruiter, die niet beschikte over stijgbeugels, een stabiele zitplaats te geven en te voorkomen dat hij tijdens het gevecht gemakkelijk uit het zadel kon worden geslingerd.¹⁸

Tot slot kan hier kort de aandacht worden gevestigd op een bijzonder soort van paardebit, de hackamore, waarvan intussen al vijf exemplaren zijn geborgen. Op afb. 12 is een versierd exemplaar te zien. Dergelijke hackamoren, die ook in

11. Reconstructie van het militaire paardetuig, typerend voor de Tiberisch-Claudische tijd (naar Bishop 1988). Tekening W. Bos.

12. Kops Plateau: versierde bronzen hackamore. Schaal 1:2.

combinatie met een echt bit gebruikt werden, komen relatief vaak voor in een militaire context. Uit het legioenskamp van Haltern, bijvoorbeeld, zijn ook al 7 exemplaren bekend.¹⁹ Ondanks talrijke afbeeldingen bestaat over de juiste draagwijze van de hackamore nog altijd geen overeenstemming.²⁰ De functie is echter duidelijk. De hackamore wordt over de neus van het paard geschoven en kan bijvoorbeeld gebruikt worden bij paarden met een gevoelige mond die zonder bit bereden moeten worden. In combinatie met een bit geeft het een bijzonder goede controle over het paard. Dit is de situatie die op de reconstructietekening (afb. 11) is weergegeven. Ter verklaring is wel gedacht aan gebruik bij zeer temperamentvolle paarden. Een veel toepasselijker verklaring²¹ levert echter de moderne ruitersport, waar de hackamore ook gebruikt wordt om een betere controle van het paard te bereiken, maar dan met name vanwege de mogelijkheid om het dier ook met één hand efficient te kunnen sturen.²² Voor een Romeinse cavalerist die ten strijde trok moet dat van doorslaggevend belang zijn geweest.

De hier besproken vondsten maken duidelijk dat de vroeg-Romeinse kampen op het Kops Plateau in ieder geval een belangrijk contingent cavalerie gehuisvest hebben, al is het nog allerminst zeker of het legioenscavalerie betreft of dat het om hulptroepen (*alae*) gaat. Het kamp kan ook heel goed door beide gebruikt zijn, want het is immers meerdere malen ingrijpend verbouwd. Vooralsnog wordt aangenomen dat in ieder geval de eerste van de serie versterkingen op het plateau voor een detachement van een legioen gebouwd moet zijn. Die conclusie berust op de aanwezigheid van een zeer groot gebouw dat wordt geïnterpreteerd als de commandantswoning (*praetorium*).²³ De latere kampen kunnen echter

ook voor hulptroepen bestemd zijn geweest. De opgravingen in de komende jaren zullen daarover duidelijkheid moeten verschaffen. Daarbij zullen wel geen nadere gegevens meer over het viziermasker zelf te voorschijn komen, maar des te meer over de context waarin het is gebruikt en, uiteindelijk, verloren.

LITERATUUR

- Asskamp, R., 1987: Ausgrabung 1985 im römischen Hauptlager Haltern, Flaviusstraße, *Ausgrabungen und Funde in Westfalen-Lippe* 5, p. 205-219.
- Braat, W.C., 1939: Romeinsche helmen in het Rijksmuseum van Oudheden, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden* 20, p. 29-46.
- Bishop, M., 1988: Cavalry Equipment of the Roman Army in the First Century A.D., in J.C. Coulson (ed.), *Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers*, Oxford, p. 67-195 (BAR International Series, 394).
- Brouwer, M., 1982: Römische Phalerae und anderer Lederbeschlag aus dem Rhein, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden* 63, p. 145-199.
- Connolly, P./C. van Driel-Murray, ter perse: The Roman Cavalry Saddle, *Britannia*.
- Garbsch, J., 1978: *Römische Paraderüstungen*, München (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 30).
- Groenman-van Waateringe, W., 1967: *Romeins lederwerk uit Valkenburg Z.H.*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden, 2).
- Groenman-van Waateringe, W., 1979: Zwei Kappzäume oder Hebelarm-Hackamoren aus Augst, *Jahresberichte aus Augst und Kaiseraugst 1972-1975*, Augst, p. 101-116.
- Hyland, A., 1990: *Equus. The Horse in the Roman World*, London.
- Junkelmann, M., 1989: *Römische Kavallerie - Equites Alae*, Aalen (Schriften des Limesmuseums Aalen, 42).
- Kalee, C.A., 1989: Roman helmets and other militaria from Vechten, in C. Van Driel-Murray (ed.), *Roman Military Equipment: the Sources of Evidence*, Oxford, p. 193-226 (BAR International Series, 476).
- Klumbach, H., 1974: *Römische Helme aus Niedergermanien*, Bonn (Kunst und Altertum am Rhein, 51).
- Kohlert, M., 1978: Typologie und Chronologie der Gesichtsmasken, in J. Garbsch, *Römische Paraderüstungen*, München, p. 19-28.
- Kropatscheck, G., 1909: Ausgrabungen bei Haltern. Die Fundstücke der Jahre 1905-1907, *Mitteilungen der Altertumskommission für Westfalen* 5, p. 323-375.
- Palágyi, S., 1989: Rekonstruktionsmöglichkeiten der Pferdegeschirrfunde aus Pannonien, in C. Van Driel-Murray (ed.), *Roman Military Equipment: the Sources of Evidence*, Oxford, p. 123-142 (BAR International Series, 476).
- Schwinden, L., 1987: Zur Tragweise der Metallhackamore bei römischen Pferden. Ein treverisches Steinbild, *Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier* 19, p. 36-41.

- Taylor, A.K., 1975: Römische Hackamoren und Kappzäume aus Metall, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 22, p. 106-133.
- Willems, W.J.H., 1990: *Romeins Nijmegen. Vier eeuwen stad en centrum aan de Waal*, Utrecht (Historische Reeks Nijmegen, 2).
- Willems, W.J.H., 1991a: *Oorzaak en gevolg van een opgraving*, inaug. rede, Leiden.
- Willems, W.J.H., 1991b: Early Roman Camps on the Kops Plateau at Nijmegen (NL), in V.A. Maxfield/M.J. Dobson (eds.), *Roman Frontier Studies 1989*, Exeter, p. 210-214.
- Ypey, J., 1966: Twee viziermaskerhelmen uit Nijmegen, *Numaga* 13, p. 187-199.

- 1 Zie Willems 1990, p. 23-30, Willems 1991b en de Jaarverslagen van de ROB over 1986 en volgende jaren.
- 2 Voor een beschrijving zie Klumbach 1974, p. 64 en Taf. 49. Het stuk wordt ook besproken in Kalee 1989, samen met talrijke nieuwe vondsten uit Vechten.
- 3 Ypey 1966, p. 197 en Garbsch 1978, p. 16.
- 4 Zie Garbsch 1978, p. 3 en 35-37. Een voorbeeld voor het gebruik van gezichtshelmen levert het zogenaamde ruittractaat van de schrijver Flavius Arrianus uit 136 n. Chr.
- 5 Voor een overzicht zie Garbsch 1978.
- 6 Kohlert 1978, type 1.
- 7 Voor een uitvoerige beschrijving zie Ypey 1966, p. 189-196.
- 8 Klumbach 1974, p. 62-63. Zie ook Braat 1939.
- 9 Kohlert 1978, type 5. Voor een beschrijving zie Ypey 1966, p. 187-189.
- 10 Kohlert 1978, p. 20-21.
- 11 Zie noot 1.
- 12 Garbsch 1978, p. 62, nr. O-1. Zie ook Kropatscheck 1909, 351, nr. 12 en Taf. 39,2. De vondst staat niet vermeld in de catalogus van Klumbach 1974.
- 13 Zie Willems 1990, p. 25 (met afbeelding).
- 14 De selectie is overigens betrekkelijk willekeurig. Het gaat om bijzondere stukken die met enige voorrang zijn gerestaureerd. De meeste vondsten wachten nog op nader onderzoek.
- 15 Zie Brouwer 1982. Een algemeen overzicht wordt geboden door Bishop 1988, p. 96-98.
- 16 Voor een reconstructie zie Groenman-van Waateringe 1967, p. 114-120 en Bishop 1988, p. 113. Bishop biedt ook een overzicht van vergelijkbare vondsten en een voorlopige typologie (p. 91-92 en 127-128). Op het plateau zijn overigens al meerdere zadelhorens gevonden.
- 17 In een nog ongepubliceerde studie van Conolly en Van Driel- Murray over Romeinse cavaleriezadels wordt erop gewezen dat de bestaande resten van leren zadelstukken niet te combineren zijn met de bronzen horens.
- 18 Zie Junkelmann 1989, p. 30.
- 19 Asskamp 1987. Voor een overzicht van vindplaatsen zie Taylor 1975.
- 20 Zie bijvoorbeeld Taylor 1975, Groenman-van Waateringe 1979 en Asskamp 1987 en de afwijkende inzichten van Bishop 1988 (vgl. afb. 30-31) en Palágyi 1989. Deze laatste worden bevestigd door een duidelijke driedimensionale afbeelding van een hackamore op een stenen ruitersbeeld uit Wallerfangen bij Trier (Schwinden 1987). Uit onderzoek in de praktijk is overigens gebleken dat Romeinse ruiters hun uitrusting best aangepast kunnen hebben, of op een afwijkende manier gebruikt (Hyland 1990, p. 143). Dat kan heel goed betekenen dat 'de' manier om een hackamore te gebruiken helemaal niet bestaat.
- 21 Een te temperamentvol paard is immers voor een ruiter in een gevechtssituatie levensgevaarlijk!
- 22 Zie Hyland 1990, p. 140-144. Hyland heeft overigens vastge steld dat de combinatie van hackamore met bit zó efficiënt is dat alleen geoefende ruiters het kunnen gebruiken, omdat het voor het paard zeer pijnlijk kan zijn.
- 23 Zie Willems 1991a.